

ELS ESPAIS DE COMUNICACIÓ COL·LECTIVA I EL SEU APROFITAMENT DIDÀCTIC PEL MÓN CLÀSSIC: DELS FÒRUMS D'INTRANET A LES XARXES SOCIALS

ALEJANDRA GUZMÁN ALMAGRO¹
Universitat de Barcelona
alx_guz@yahoo.es

RESUM

El present article explora els mitjans de comunicació col·lectiva de què disposen els entorns virtuals i les seves possibles aplicacions a la didàctica. Es parteix dels espais de comunicació que estan presents a l'entorn virtual universitari, com són els fòrums de les intranets i de les noves plataformes educatives, però també s'analitza l'ús de les xarxes socials i la seva presència, cada cop més habitual, en àmbit acadèmic. Finalment, es presenta un cas d'estudi basat en una experiència didàctica amb el fòrum de debat per alumnes de Cultura Clàssica. Com a resultat, s'ofereix una perspectiva complementària a les observacions ja existents sobre les dinàmiques d'aprenentatge en espais col·lectius i es fa l'aportació d'una realitat concreta, a través de la qual es pot comprovar com l'ús aquests espais genera noves possibilitats formatives.

PARAULES CLAU: Cultura Clàssica; fòrum *on-line*; xarxes socials; 2.0.

SPACES OF COLLECTIVE COMMUNICATION AND THEIR USE IN THE DIDACTICS OF THE CLASSICAL WORLD: FROM INTRANET FORUMS TO SOCIAL NETWORKS

ABSTRACT

In this article we explore the ways of collective communication in virtual environments and their uses for teaching. The starting point is the communicative tools in the university, such as Intranets and new educational platforms but we will also consider the social networks and its increasing influence in higher education. Finally, we include a case of study based on a concrete teaching experience with students of Classical Culture. As a result, we offer a complementary perspective to the already existent theories about learning dynamics in collective environments. Then, we give a contribution in order to identify how the uses of those environments create shared knowledge.

KEYWORDS: Classical Culture; on-line forum; social networks; 2.0.

En els darrers anys, el nostre col·lega Pere-Enric havia començat a interessar-se per la didàctica del llatí i les noves tecnologies, un interès que teníem en comú. És per això que ens ha semblat oportú incloure també un petit treball sobre el tema, que no és el fruit, però, d'una recerca exhaustiva, sinó de la pròpia experiència didàctica amb alumnes de llatí de nivell zero de diverses classes impartides.

¹ Investigadora Ramón y Cajal (RyC-MICINN-2011) i membre del Grup LITTERA.

1. TRANSFORMACIONS DELS ESPAIS COL·LECTIUS: DE L'AULA ALS ENTORNS VIRTUALS

Tradicionalment, la classe presencial a l'aula havia estat l'espai de comunicació i d'interacció col·lectiva per excel·lència. Era el un lloc on el docent no només explicava els continguts teòrics o pràctics, sinó també on el grup d'estudiants podia comunicar-se tant amb el professor com entre ells. La presencialitat generava un intercanvi d'informacions que, en ocasions, anaven més enllà dels continguts concrets i tenien diferents funcions: la funció informativa i d'actualització i també la funció de complementació dels continguts amb les experiències viscudes pels estudiants en el procés d'aprenentatge (“aquesta assignatura és la més difícil”; “no trobo els llibres recomanats a la biblioteca”; “l'exercici d'ahir em va sortir malament”). També suposava una bona manera de prendre el pols al grup i d'identificar eventuais punts forts i punts febles. Ben aviat, aquesta comunicació entre alumnes ha estat aprofitada i orientada cap a activitats d'aprenentatge específic, com ara els debats, les exposicions orals, les tutories individuals i en grup i d'altres activitats formatives focalitzades en l'alumne. Aquest tipus d'activitats han estat un recurs freqüent als diferents nivells educatius i en concret, a nivell universitari, en els àmbits de les Humanitats i les Ciències Socials, on, per la naturalesa mateixa dels continguts, la reflexió col·lectiva i el debat sobre determinats temes són sovint recursos valorats no només pel que fa a l'aprenentatge sinó també pel que fa a l'avaluació (Slavin 1983: 34-42).

No hi ha dubte que l'evolució tecnològica i la incorporació de les TIC a la formació han transformat el mode d'ensenyar i d'aprendre. El desenvolupament de l'aprenentatge *on-line* i de les activitats fora d'aula estan essent revisades contínuament a fi d'oferir propostes formatives vàlides d'una banda i, d'una altra banda, cobrir les necessitats i expectatives que es van generant (Tiffin i Rajasingham 1997, Ricoy 2006: 125-127). Precisament, en els entorns d'aprenentatge virtual estan proliferant més els recursos que permeten un *feedback* –en moltes ocasions immediat–, emmarcats dins del context 2.0, així com s'estan diversificant els seus usos, canalitzats en activitats d'aprenentatge concretes. Cal, però, distingir entre canvi i innovació, ja que, malgrat que ambdós conceptes estan relacionats, no són necessàriament sinònims. Canviar per canviar –canviar únicament d'entorn comunicatiu o de mode de recerca d'informació, per exemple–, no implica necessàriament innovar. Ben al contrari, innovar o bé incorporar recursos innovadors a l'aprenentatge implica algunes consideracions prèvies com són la intencionalitat, la reflexió i el disseny de noves pràctiques orientades a la millora (Feliz i Ricoy 2008).

Tot seguit, passarem a analitzar alguns aspectes dels espais comunicatius més rellevants des del punt de vista de l'aprenentatge virtual a nivell universitari per tal d'establir alguns punts que creiem poden exemplificar els processos de transformació en virtut d'allò innovador, no només de “canvi”.

2. ELS ESPAIS DE COMUNICACIÓ INTERNA: L'ÚS D'INTRANET I DE LES NOVES PLATAFORMES EDUCATIVES

Actualment es compta amb molts instruments tecnològics aplicats als ensenyaments universitaris. Ja el context de la web 1.0 va suposar tot un avenç en l'emissió i la recepció de continguts docents, així com en el mode docent mateix. L'arribada i consolidació del sistema 2.0 va irrompre amb una sèrie de transformacions que implicaven una major interacció i, per tant, nous modes de comunicació i aprenentatge (Berrio 2001, Tirado i Gálvez 2002). En termes generals, es va passar d'un sistema fix de publicació a la web a un sistema participatiu; de sistemes de gestió de continguts al *blogging*, de les pàgines personals a les wikis, dels directoris i la taxonomia a l'anomenada *folksonomy* o sistema d'etiquetatge de continguts proposats per la col·lectivitat. Les universitats també han anat adaptant els seus recursos tecnològics i s'ha passat d'intranets estàtiques i gestionades només per un emissor a espais virtuals on la informació és cada cop més completa, la gestió pot ser compartida per un conjunt de docents i, el més important, els estudiants hi poden participar activament. Deixarem de banda la multitud d'aplicacions que ofereixen les intranets de les universitats i ens centrarem només en el fòrum, els seus usos, i les possibilitats d'aprofitament per als estudis en Humanitats.

L'espai anomenat genèricament fòrum ha evolucionat i està present a gairebé a tots els sistemes d'intranet dels centres educatius. Sorgit com a necessitat gairebé bàsica en aquelles propostes educatives a distància *-on-line-*, el fòrum s'ha anat incorporant a altres ensenyaments presencials o semi presencials. Es tracta d'un espai de comunicació però també pot ser utilitzat com a recurs per l'aprenentatge (Ornelas 2007, Feliz i Ricoy 2008). Bàsicament, les seves característiques són:

- Facilita la comunicació entre el professor i l'alumne
- Facilita la comunicació entre els alumnes
- Fa que la comunicació sigui gairebé immediata
- Pot aportar i actualitzar informacions curriculars i extracurriculars.

Mentre que les tres primeres característiques són prou conegudes i fins i tot òbvies, la quarta característica nombrada conté matisos que tot seguit detallarem. La tipologia de fòrums és diversa: hi ha fòrums assignats a assignatures concretes i fòrums relatius a col·lectius acadèmics determinats, com ara els fòrums de treball destinats a professors, a projectes de facultats i departaments i també fòrums d'estudiants. Si ens centrem en el primer i darrer model esmentats, l'aprofitament d'aquest espai per a l'aprenentatge té un potencial que mereix especial atenció. En el primer tipus, el professor té una participació molt activa i, d'alguna manera, en ell recau la tasca de gestió i moderació. Un exemple és el funcionament de fòrum que dona la possibilitat d'iniciar un tema de debat, que serà seguit pels estudiants. Les noves plataformes d'aprenentatge que s'estan implantant, com ara Moodle (*Modular*

Object-Oriented Dynamic Learning Environment),² estan dissenyades no només com a softwares que permeten gestionar i millorar els continguts d'un curs, sinó que afavoreixen la motivació de l'alumne i la seva implicació en el procés d'aprenentatge. Precisament, una de les eines que aquestes plataformes han desenvolupat estan relacionades amb la intercomunicació, és a dir, el fòrum i, fins i tot, el xat. Discussions sobre temes que no han pogut ser contemplats en el conjunt del temari, actualitzacions d'aquests continguts, propostes de comentaris crítics d'un material prèviament penjat i darreres informacions d'utilitat són algunes de les accions que els docents poden fer servir en aquest espai. Però, a més, els estudiants poden proposar temes del seu interès, requerir informacions i "treballar", literalment, continguts curriculars en grup. Destaca el cas dels ensenyaments de la Universitat Oberta de Catalunya (UOC), on el fòrum és un espai gairebé destinat a què els alumnes exposin dubtes i, en alguns casos, resolguin (treballin) de forma col·lectiva continguts de relativa dificultat, tot i amb la supervisió del docent. No obstant, en experiències didàctiques pròpies en altres universitats hem pogut crear aquest espai com a part del desenvolupament de l'assignatura, a mode de recurs de recolzament de cara a que els alumnes es comuniquin entre ells. D'aquesta manera, en un espai com ara el Campus Virtual de la UB, l'assignatura de llatí de la qual erem responsables comptava amb dos fòrums: el d'anuncis i notícies (d'ús del professor) i l'anomenat *forum discipulorum*.

Debat	Iniciat per	Grup	Respostes	Darrer missatge
Exercicis exàmen		2013_362852_Q2_B1	1	Guzman Almagro Alejandra dt, 18 mar 2014, 09:27
hospem		2013_362852_Q2_A1	1	Guzman Almagro Alejandra dt, 18 mar 2014, 09:23
romanus eunt domus??		2013_362852_Q2_B1	0	Juarez Florez Antoni dv, 14 mar 2014, 21:09
Exercicis		2013_362852_Q2_B1	1	Guzman Almagro Alejandra dc, 19 feb 2014, 08:23
frases senzilles (primera declinació)		2013_362852_Q2_B1	0	Juarez Florez Antoni dv, 14 feb 2014, 11:33

Forum discipulorum del Campus Virtual de la UB, curs 2013-2014

En segon lloc, el fòrum destinat exclusivament als estudiants és, en principi, un espai de comunicació compartit només per alumnes (d'uns estudis, facultat o centre) i està destinat a intercanvis d'informació i a la bona dinàmica de la comunitat universitària més enllà d'allò estrictament acadèmic. En aquest fòrum es poden aclarir informacions relatives a exàmens, intercanviar apunts o disposar d'un punt de trobada aparentment allunyat de la dinàmica curricular,

² <<http://moodle.org>>

ja que no hi ha professorat implicat. Ambdós fòrums són entorns virtuals interns i limitats, doncs, a un grup, tenen com a finalitat última l'intercanvi i l'actualització de la informació. Veiem ara l'espai de comunicació col·lectiva que suposen les xarxes socials.

3. XARXES SOCIALS: DE L'EXPERIÈNCIA COL·LECTIVA A L'EXPERIÈNCIA GLOBAL

Grups a la xarxa per l'aprenentatge d'una llengua estrangera, cursos de cuina interactius... l'ús de les xarxes socials com a espai d'aprenentatge està cada cop més estès i el seu aprofitament acadèmic també és una pràctica que compta progressivament amb més experiències (García i Martí 2010). Especialment orientats a l'ensenyament, com ara NING³ (no exclusivament per la docència, però utilitzat amb aquesta finalitat) o Edmodo⁴ aquests espais desenvolupats en el marc del 2.0 permeten una interacció similar a la del fòrum entre professorat i alumnes, però afegeixen el component de que la informació que contenen pot ser compartida per una comunitat més àmplia. El grup d'aprenentatge ja no es limita necessàriament a la classe i els materials de treball no han de provenir d'un docent que planifica i actua en solitari. Però més enllà de determinades pàgines que proporcionen la creació de grups educatius, sovint d'accés restringit, la web ofereix plataformes intrínsicament lligades a la societat, netament interactives i absolutament globals, com ara Youtube, MySpace, Flickr, Facebook i les universitats no han trigat a multiplicar les seus usos.

En el cas de la docència, no hi ha dubte que plataformes com Youtube o Flickr suposen la possibilitat d'accedir de forma immediata a fonts d'informació i fins i tot ajuden a recopilar i completar materials docents: imatges i altres documents audiovisuals útils per les Humanitats i les Ciències Humanes. A més, com a espais de comunicació, les xarxes permeten interactuar en comunitats no limitades i, en conseqüència, la recerca de informació, la obtenció de la informació i l'ampliació de coneixements tampoc no té límits. Per últim, no hi ha individu o grup, per petit que sigui, que no hagi creat la seva realitat virtual i la participació en grups connecta i apropa de forma immediata diferents àmbits. Tal i com precisarem a través de l'estudi de cas, la possibilitat d'explorar grups relacionats directament o indirectament amb els estudis i de participar-hi de forma oberta –sense les limitacions d'aula o comunitat restringida–, pot resultar un complement formatiu altament estimulants per a contextualitzar els estudis en dos dimensions: la de la proximitat (experiència personal i identificació amb una col·lectivitat) i la social (actualitat dels temes que s'estudien i interessos compartits).

³ <<http://www.ning.com>>

⁴ <<http://www.edmodo.com/?language=es>>

4. ESTUDI DE CAS: L'ÚS DEL FÒRUM I DE LES XARXES SOCIALS A CULTURA CLÀSSICA

El cas que presentem es basa en una experiència didàctica duta a terme amb un grup d'estudiants de Cultura Clàssica de la Universitat Internacional de Catalunya al llarg de dos cursos. Descriurem la incorporació del fòrum com a metodologia d'aprenentatge i l'aprofitament d'una xarxa social, la coneguda Facebook. Finalment, extraurem conclusions a partir dels resultats obtinguts. Val dir que, com el conjunt d'estudis universitaris humanístics i socials, la cultura clàssica, concretada en assignatures de diverses disciplines d'Humanitats ha de fer front a nous reptes per tal d'assegurar la seva permanència, però també la seva actualització. Com a concepte genèric, la cultura clàssica és un camp d'estudi interdisciplinari que ocupa un lloc central en el desenvolupament d'algunes matèries. Els continguts de cultura clàssica es poden trobar dins del seu context (definició de l'espai-temps del període clàssic o de manifestacions culturals clàssiques), és a dir en matèries específiques relatives a la història o la filologia. També trobem continguts de cultura clàssica dins del seu significat (la cultura clàssica com a manifestació cultural) i a la seva dimensió posterior (tradició, pervivència) en matèries de nombrosos ensenyaments.⁵ A més, l'Espai Europeu d'Educació Superior ha creat una sèrie d'ensenyaments emergents de tall interdisciplinari orientats a la consecució d'un posicionament en els mercats laborals, fet que afegeix encara nous reptes als estudis humanístics. En darrer lloc, a nous processos en els dissenys d'estudis s'afegeixen nous perfils d'alumnat. Tenint en compte aquestes premisses, els recursos d'interacció i comunicació col·lectiva en entorns virtuals es presenten com a via d'aprenentatge de tipus pràctic de conceptes relacionats amb la cultura clàssica.

4.1. Fòrum de cultura clàssica "Agenda clàssica"

L'experiència didàctica duta a terme s'ha basat en la proposta del seu ús com a un espai d'actualització del món clàssic per part dels estudiants. Recull en part la idea d'un altre recurs com és el *portfolio* que està destinat a que l'alumne cerqui i compili materials relacionats amb un tema concret, però també aprofita les possibilitats de comunicació col·lectiva per tal que sigui una experiència compartida de forma més immediata.

Es va partir de la presentació del fòrum de la intranet com una "agenda clàssica", que havia de ser construïda per tot el grup a través de les seves aportacions. El fòrum, quedava així desproveït de la funció merament informativa i de suport a l'estudi, funcions que ja es poden desenvolupar a

⁵ En el cas de la UOC, hi ha continguts de Cultura Clàssica a Humanitats i Filologia Catalana. A la UIC, la Cultura Clàssica havia estat fins ara una troncal de primer cicle per estudiants de Periodisme i, amb la nova reforma dels estudis Humanitats, es manté com a obligatòria de primer cicle al grau d'Humanitats i Estudis Culturals.

altres espais de la intranet. La figura següent mostra un espai d'intranet de l'any 2009 on ja es podia compartir aquesta informació amb els alumnes:⁶

Si tenim en compte que uns dels objectius de la matèria de cultura clàssica és, precisament, el seu ús i pervivència en el món actual, mitjançant l'“Agenda clàssica” es proposava que els estudiants compartissin les informacions sobre cultura clàssica presents a la seva quotidianitat i, si s'esqueia, fessin aportacions crítiques. En aparença, aquesta proposta és una activitat extra curricular, fora del temari, però no hi ha dubte que aconsegueix la missió amunt esmentada: apropament del món clàssic i aplicació dels coneixements a la realitat present. De forma indirecta, inclou l'ús de la informació i de desenvolupament de competències de selecció, anàlisi i síntesi d'aquesta informació.

Els resultats obtinguts a través d'aquesta experiència han permès veure, d'una banda, els mecanismes d'obtenir informació dels alumnes, que recorren habitualment a la informació en Internet (premsa digital, pàgines web, blocs, etc.) També ens ha deixat veure quins són els interessos i inquietuds del grup envers determinats temes i reflexionar sobre quina és la seva relació amb els continguts de la matèria. Per ordre de freqüència d'intervencions en el fòrum, els temes que varen suscitar més interès es poden sintetitzar de la següent manera:

1. Presència de motius clàssics al cinema i la televisió: crítica de les darreres estrenes cinematogràfiques i televisives.
2. Patrimoni: debat sobre els darrers titulars a la premsa a propòsit del patrimoni arqueològic. Es para atenció als debats actuals entorn el patrimoni, les polítiques culturals, la seva gestió o el patrimoni i la identitat.
3. Comentari de manifestacions culturals diverses, com ara exposicions o activitats relacionades directa o indirectament amb el món clàssic: en molts casos, es fan propostes de participació col·lectiva en algunes activitats que poden ser d'interès del grup.

⁶ Font: UIC (lloc actualment extingit).

A la llum d'aquests temes, es pot comprovar com el grup de participants de l'agenda clàssica observa la presència d'alguns aspectes del món clàssic en el seu entorn immediat i especialment en els mitjans de comunicació i la cultura audiovisual més immediata.

5. LA XARXA SOCIAL I LA IDENTIFICACIÓ EN UN GRUP AFÍ

Mentre que el fòrum ha estat un recurs de treball intern, l'ús de la xarxa social s'ha proposat com un espai d'interacció entre "allò propi de la classe" (el temari, el professor, els companys) amb l'exterior. Si al fòrum s'obtenia informació i es presentava en un espai tancat, la proposta d'ús de la xarxa implicava, d'alguna manera, fer el procés invers. A l'inici de curs es va proposar al grup d'estudiants la possibilitat d'explorar la xarxa Facebook per tal de veure quina era la presència d'alguns aspectes del món clàssic. Es va descartar la creació d'un grup propi, ja que implicava una comunicació interna i, per tant, quelcom que podia ser molt semblant a l'activitat amb el fòrum. Per tal de limitar el camp de treball, el punt de partida va ser veure quin era el posicionament d'algunes institucions o iniciatives culturals dedicades al patrimoni clàssic –un dels temes més freqüents al fòrum– i el mode d'emprar la xarxa com a mitjà de promoció i comunicació gairebé il·limitat. És evident que la plataforma Facebook és omnipresent avui en dia, compta entre els seus usuaris amb nombroses institucions culturals: universitats i grups de recerca, museus i centres d'interpretació, entre d'altres i, al mateix temps, la majoria dels estudiants també disposa del seu perfil a la xarxa. En aquest punt, val a dir que l'alumnat universitari i, per tant, adult disposa de plena autonomia a l'hora de cercar informació a la web, mentre que, tot i que es duen a terme experiències similars per a nivells formatius inferiors, un alumnat menor requereix certes pautes i una supervisió per part del docent i, en conseqüència, l'exploració individual i totalment autònoma està limitada (Selwyn 2007).

Així, doncs, els alumnes han cercat grups amb temàtica clàssica de tot tipus i al finalitzar l'activitat –desenvolupada de forma autònoma durant el curs–, han fet un procés de reflexió materialitzat en una memòria final que inclou els següents punts:

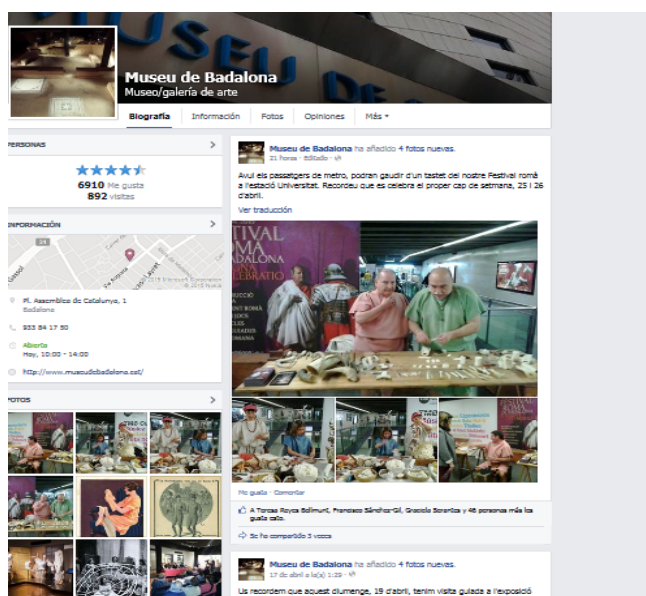
1. Punt de partida: paraules de cerca emprades i idiomes de la cerca
2. Tipologia de grups i pàgines a la xarxa social: distinció entre pàgines institucionals i grups independents
3. Informació de les pàgines i grups: finalitat, nombre de membres, etc.
4. Continguts: vídeos, enllaços, debats
5. Aspectes d'interacció personal:
 - ja ets usuari de la xarxa social?
 - en cas negatiu, t'has fet usuari de la xarxa social?
 - t'has fet membre d'un grup o pàgina?

- en cas afirmatiu, has interaccionat amb el grup o pàgina?

6. Reflexió:

- has trobat informacions útils sobre el món clàssic en relació a l'assignatura?
- has trobat informacions interessants sobre el món clàssic més enllà de l'assignatura?
- quins altres aspectes de l'experiència destacaries?

Com a resultat, allò que es desprèn de les memòries és que els estudiants no només han treballat amb l'actualització de continguts relatius al món clàssic a través de la informació present a les xarxes, sinó que, en molts casos, han obtingut una motivació afegida: la de identificar-se amb una àmplia col·lectivitat externa al seu entorn universitari que els permet desenvolupar els seus interessos des d'una perspectiva d'aprenentatge informal. Potser les dades més significatives han estat les aportades en el darrer punt, relatiu al procés de reflexió. Cal considerar que els estudis humanístics encara són objecte d'una certa infravaloració, ja no tant pel que fa a la seva utilitat sinó pel que fa a la seva actualitat. Es tracta d'un fet punyent que arriba a afectar a l'elecció d'estudis "de lletres", sobre tot per part d'alumnes procedents de Batxillerat (no afecta tant a l'alumnat més adult) ja que qui les tria té quelcom de romàntic o de valent, en el millor dels casos. Com a dada, la majoria dels estudiants que han participat en aquesta experiència s'han involucrat com a membre en algun grup de la xarxa: museus, jaciments arqueològics i grups impulsats per universitaris d'arreu. En el cas d'alumnat jove, el fet de veure una realitat viva i compartida en un medi que els és propi, reforça la convicció en els estudis que estan duent a terme. Per la seva banda, els grups a la xarxa proporcionen un *feedback* constant que va més enllà de l'activitat que es desenvolupa a l'aula o al curs.

Grup de Facebook del Museu de Badalona⁷

⁷ <<https://es-es.facebook.com/museubadalona>> [consulta 09/04/2015].

Per concloure, l'ús de les TIC s'ha de contemplar com una part natural del procés d'aprenentatge, –mai com una finalitat–, i com a mitjà de comunicació i de treball que cada cop és més habitual. Tanmateix, cal aprofitar els recursos que ens ofereixen les TIC per a dur a terme innovacions en la dinàmica docent - discent, innovacions que no només han de tenir en compte l'assimilació de continguts programats en el temari, sinó també aspectes com la motivació i l'experimentació personal i interpersonal. Els espais de comunicació col·lectiva sota la forma de fòrums i xarxes socials o, millor dit, la orientació i aprofitament que se'n vulgui fer, incideixen en aquests aspectes i a la vegada complementen l'activitat estrictament vinculada a la programació i els continguts. A més, a partir de l'experiència descrita, es comprova que aquests espais suposen un bon mètode per prendre el pols a les inquietuds dels alumnes en torn allò que estan aprenent i al seva projecció en vers les informacions presents a la societat. Ajuden als docents a traçar un mapa més precís de l'ús que fan els estudiants dels entorns virtuals i els seus processos d'aprenentatge autònom i a prendre millors decisions a l'hora de dissenyar propostes educatives a nivell universitari.

BIBLIOGRAFIA

- BERRIO, J. (2001), *“Les relacions comunicatives en els diferents àmbits socials”*, *Anàlisi: Quaderns de comunicació i cultura*, 26, 27-50.
- TIRADO, F. i GALVEZ, A. (2002), *“Comunitats virtuals, ciborgs i xarxes sociotècniques: noves formes per a la interacció social”*, *Digitium*, 4 [Consulta: 12 maig 2009]. Disponible a: <<http://www.uoc.edu/humfil/articulos/cat/tiradogalvez0302/tiradogalvez0302.html>>.
- FELIZ MURIAS, T. i RICOY LORENZO, M. C. (2008), *“El desafío tecnológico en el proceso de aprendizaje universitario. Los foros formativos”*, *Revista Latinoamericana de Tecnología Educativa*, 7, 57-72.
- GARCÍA VIDAL, P. i MARTÍ CLIMENT, A. (2010), *“Les xarxes socials com a recurs educatiu”*, *Quaderns digitals*, 65. [Consulta: 3 febrer 2011]. Disponible a: <<http://www.quadernsdigitals.net>>.
- ORADINI, F. i SAUNDERS, G. (2008), *“The use of Social Networking by students and staff in higher education”*. [Consulta: 15 març 2009]. Disponible a: <http://www.eife-l.org/publications/proceedings/ilf08/contributions/improving-quality-of-learning-with-technologies/Oradini_Saunders.pdf>.
- ORNELAS GUTIÉRREZ, D. (2007), *“El uso del Foro de Discusión Virtual en la enseñanza”*, *Revista Iberoamericana de Educación*, 44. [Consulta: 3 març 2014]. Disponible a: <<http://www.rieoei.org/expe/1900Ornelas.pdf>>.
- PÉREZ Y GARCÍAS, A. (1997), *“DTTE: Una experiencia de aprendizaje colaborativo a través de correo electrónico”*, *Pixel-Bit*, 9, 71-80.
- RICOY, M. C. (2006), *“Las tecnologías de la información y comunicación en la educación: potencialidades y condicionamientos que presentan”*, *Anuario Ininco*, 18, 125-147.

- SELWYN, N. (2007), "Screw Blackboard... do it on Facebook! an investigation of students' educational use of Facebook". [Consulta: 10 març 2012]. Disponible a: <<http://www.scribd.com/doc/513958/Facebook-seminar-paper-Selwyn>>.
- SLAVIN, R. E. (1983), *Cooperative Learning*, New York, Longmann.
- TIFFIN, J. i RAJASINGHAM, L. (1997), *En busca de la clase virtual*, Barcelona, Paidós.